

## Cicero és a sztoikus természetjogi hagyomány

A hazai jurisprudencia – miként az európai teológiai és bölcséleti gondolkodás – természetesen idejekorán hivatkozott Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 106-43), a kiemelkedő rétor, író, filozófus és politikus számos tételére. A hatástörténeti vizsgálódások szempontjából elsőként érdemes utalni a magyar jogiság formálódása szempontjából alapvető opusra. Werbőczy István az „ország jogát” összegyűjtő 1517-ben megjelent *Tripartitum* című művének prológusában hivatkozik a megkérdőjelezhetetlen aktorok közül Ciceróra, illetve a neki tulajdonított, de Ulpianus által ismertté vált jogfogalomra.<sup>1</sup> A koraújkor időszakában, egy évszázaddal később, 1619-ben Kitionich János által közzétett *Directio methodica*<sup>2</sup> – mely a korabeli peres eljárások összefoglaló gyűjteményeül és tankönyvül szolgált –, Werbőczyhez hasonló módon merített római jogi forrásokból, s hivatkozott Gellius, Ovidius, Livius, Varro mellett Cicero műveire. Ebben az időszakban nem volt ritka, hogy konkrét jogviták elbírálásakor római jogi szerzőket, vagy akár Justinianust idézték forrásként egy-egy döntés meghozatalakor. Két évszázaddal később Újfalusy Nepomuk János a pesti jogi kar „helyettes” tanára, aki a Karl Anton Martini-féle „feudális” természetjogi tanok kommentálójaként vált ismertté *A természeti hármass törvény* című 1825-ben megjelent könyvében – mely az addig egyeduralkodó latin nyelvű szakirodalom mellett megalapozni igyekezett a „Természeti Törvény tudománya” magyar nyelven való művelését – az emberi kötelességekről írt cicerói tanokat a mai keresztény hitűek számára például állítja.<sup>3</sup>

---

1 „Tullius meghatározása szerint: a jog a jónak és méltányosnak mestersége vagy tudománya, amelynél fogva mondanak bennünket papoknak, mint akik a szent törvényeket és kinek-kinek igazait kiszolgáltattuk.” Werbőczy István: *Tripartitum opus juris consuetudinarii regni Hungariae/Magyarország szokásjogának hármaskönyve*. (Az eredeti kiadás latin szövegét közölte, magyarra fordította, jegyzetekkel és a mű történetének megírásával kísérte: Csiky Kálmán) M. Kir. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1894. 28. old.

2 Kitionich János: *Directio methodica processus iudiciarii juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae*. Tyrnaviae, 1619.

3 „... némely derék Római Törvénytudók, kik nem kevesebbet, mint Czczeró az ő könyveiben, a természeti igazságot kedvelték, s ápolgatták. Ami Czczerót illeti, ő nem tsak a maga fiát Görög Országba az erköltsi tudománynak megtanulása kedvéért küldötte, hanem maga is abban oly előmenetelt tett, hogy azután több könyveket az emberi kötelességekről, oly okossággal, és tisztességgel írt, amilyent egy akkori tébolygó pogányban sok mostani megvilágosítta-

Később főként jogelmélet-történeti fejtegetések kapcsán találkozunk a cicerói életmű általános, többnyire sommás értékelésével. 1842-ben Pauler Tivadar a pesti jogi kar jogbölcseleti professzora, a kanti észjogi gondolkodás emblematisz alakja *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota* című tanulmányában némileg lekezelő módon ír a cicerói életműről, mely a jogbölcselet terén nem produkált maradandót.<sup>4</sup> Tíz évvel később, 1852-ben megjelent oktatási célokat szolgáló *Bevezetés az észjogtanba*<sup>5</sup> című művében e véleményét lényegében megismétli. Szűk negyedszázaddal később 1875-ben jelent meg Werner Rudolf – a kolozsvári egyetem jogbölcselet professzora – *A bölcsészeti jogtudomány történelme* című munkája, mely Paulerrel szemben nem vitatja el Cicero „eklektikus rendszerének” eredetiségét.<sup>6</sup> Egy évtizeddel később Pulszky Ágost a modern jogpozitivizmus hazai meghonosítója 1885-ben megjelent *A jog és állam-bölcsészet alaptanai* című monográfiájában „kitűnő ecclektikus”-nak nevezi a római természetjogi gondolkodás meghatározó alakját.<sup>7</sup> Néhány évvel később 1895-ben Surányi János filozófiai, teológiai és jogbölcseleti kérdésekben gyakran véleményt nyilvánító győri kanonok – aki nagy vehemenciával kritizálta az

---

tott Keresztény lesütött szemekkel tsudálhatna... mind Czczeró, mind előtte vólt Szokrates, és Arisztoteles már egyéb józanan okoskodó férjfiakkal az erköltsi tudománynak, és a Természeti Törvénynek előmozdításán igyekeztek légyen...” (Újfalusy Nep. János: *A természeti hármastörvény*. Pest, 1825. 22. old.)

- 4 „... említésre méltó Cicero... ki némely, a legújabb időkben nagyobb részt feltalált munkáiban, a jog s statusról bölcseledvén, részint Plató, részint a stoicusok elveit követte, a jogot az észből származtatta, tevőleges törvények rendeleteinek gyakori igazságtalanságát nyilván kimondotta, de a görög elvek terjesztésén kívül, egyéb befolyással nem volt a tudomány előmozdítására.” (Pauler Tivadar: *Az észjogtudomány fejlődése s jelen állapota*. *Tudománytár/Új folyam*, VI/1842/, 12. köt. 12. füz. 361. old.)
- 5 „A római írók közül említésre méltó M. Tullius Cicero..., ki nagyobb részt napjainkban feltalált, a törvények köztársaságról szerzett könyveiben, a jog s álladalomról elmélkedvén, részint Plato, részint a stoicusok elveit követte, és a természeti igazság több tételeit legnagyobb világossá-, szabatossággal fejtette meg; a tudomány mélyebb megalapítására azonban nem hatott.” (Pauler Tivadar: *Bevezetés az észjogtanba*. Emich, Pest, 1852. 46. old.)
- 6 „... külön kiemelendő Cicero... ki a bölcsészet népszerűsítésére a legtöbbet tőn Rómában. Bölcsészetét nagyrészt Plato, Aristoteles és a stoikusok műveiből meríté, melyeket szorgalommal tanulmányozott; és noha az által, hogy azok tanait egymással összeköté, eklekticus rendszert követett, némi eredetiséget és mélységet még sem lehet tőle elvitatni. Műveiben... szép fejtegetések és észrevételek olvashatók a törvény, jog, igazság és állam felől általában.” (Werner Rudolf. *A bölcsészeti jogtudomány történelme. Kiegészítésül Schilling természetjogi művéhez*. Franklin Társulat, Budapest, 1875, 1881<sup>2</sup>, 1892<sup>3</sup>, 1900<sup>4</sup>, 1903<sup>5</sup>. 16. old.)
- 7 „A természettörvénynek az emberi, általános tudat szerinti joggal való ez azonosítása szolgált a római természetjogi tanok alapjául, amelyet Cicero közvetlenül Platótól és a stoikusoktól kölcsönzött át; de míg a gazdag változatok közt, amelyekkel Cicero a természet legfőbb, igaz, egyetlen, helyes, ésszerű, az istenségtől kiinduló jogának lényegét kifejti, elméleti megállapításának szigora csökken, addig a kitűnő ecclektikus azt egy új fogalommal, az Aristoteles megállapította osztó igazság és egyenlőség előfeltételén nyugvó kellő méltányosságnak elvével kapcsolja össze.” (Pulszky Ágost: *A jog és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger, Budapest, 1885. 47. old.; További utalások: uo. 44., 184., 188., 193., 262., 322., 331. old.)

elmúlt századforduló táján Pulszky Ágost és Pikler Gyula személyében a hazai jogpozitivisták törekvéseit – a cicerói életművet a skolasztikus, tomista hagyomány tükrében vizsgálta és méltatta. Az örök törvény, a világrendet alkotó, szabályozó és kormányzó isteni ész és bölcsesség lényegét tekintve véleménye szerint Cicero és Aquinói Szent Tamás – a sztoikus filozófia hatásának köszönhetően – ugyanazt az álláspontot képviseli.<sup>8</sup> A 20. század első felének kiemelkedő hazai büntetőjogásza, egykori koronaügyésze, Finkey Ferenc még pályája elején a sárospataki jogakadémián sok éven keresztül jogbölcseletet is előadott. Ennek eredményeképpen 1908-ban megjelent terjedelmes – *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi: Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története* című – monográfiájában, a római jogbölcseletet bemutató alfejezetében elemzi Ciceró általa is eklektikusnak nevezett sztoikus jogbölcseleti, erkölcsfilozófiai és állambölcseleti nézeteit. Finkey szerint az életmű eredetisége elsősorban a „köztársaságról írt művében” érhető tetten.<sup>9</sup>

A 20. század első felének domináns áramlatát jelentő neokantiánus jogbölcselet hazai képviselői közül Moór Gyula 1923-ban megjelent *Bevezetés a jogfilozófiába* című összegzésének elmélettörténeti részében Cicerót, mint a jogra vonatkozó elméleti vizsgálódásokban kevésbé jelentős római jogtudomány „legjelentékenyebb íróját” említi, aki műveiben a görög, főleg sztoikus filozófiai felfogást „tükrözteti vissza”.<sup>10</sup> Lényegében hasonló módon emlékezik meg Horváth Barna az 1937-ben megjelent *A jogelmélet vázlatja* című tankönyvében a cicerói életműről. A jogelmélet történetét taglaló fejezetben a „római jogászok”

8 „Okoskodásának veleje ekképp összegezhető: minden élő lények között egyedül az ember eszes lény. Van tehát bizonyos hasonlóság ember és isten között. Ez a hasonlóság az észben lelhető föl, mely az istenek s emberek közös tulajdonsága. Minthogy pedig az isteni ész a legfőbb törvény, mely a világot itt parancsolva, ott tiltva kormányozza, az emberi természetbe oltva – mint törvény jelentkezik, azért a törvény is közös az istenekkel s emberekkel. Maga a világ is közös lakóhelye, hazája az isteneknek s embereknek. Cicero tehát a jogeszmét, úgy mint Plató, az isteni észből, mint örök okfölből, származtatja. De mivel az az emberi természetbe van oltva, s abban mint törvény jelentkezik, ezért a jognak alapját az emberi természetbe helyezi.” (Surányi János: Vallás, erkölcs és jog. *Bölcseleti Folyóirat*, X /1895/, 263-264. old.)

9 „Cicero... Aristoteles és Platon, főleg azonban a görög stoikusok nyomán írta meg *De legibus*, *De republica* (!) és *De officiis* című könyveit. Ezért joggal nevezik őt eklektikusnak, habár az eredetiséget, kivált a köztársaságról írt művében el nem lehet tőle tagadni; világosság, szabátosság, a nyelvezet szépsége tekintetében pedig egyetlen ókori író sem vetekedhet vele.” (Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi. A jogbölcselet, mint alapvető és összefoglaló /általános/ jogtudomány kézikönyve – egyetemes fejlődéstörténeti alapon*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcselet kifejlődésének története*. Grill, Budapest, 1908. 91. old.)

10 Vö. Moór Gyula: *Bevezetés a jogfilozófiába*. Pfeifer, Budapest, 1923. 63. old. (Lényegében ugyanezt ismétli meg tankönyvként használatos egyetemi jegyzetében is. Vö. *Jogfilozófia*. Dr. vitéz Moór Gyula egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte: Dr. Püski Sándor. Jog- és államtudományi jegyzetek 3. Budapest, 1936. 88. old.)

közül kiemelt helyen szól Cicero nézeteiről, mint akinek „eklekticismusában is a stoa az uralkodó szín”.<sup>11</sup>

Az elmúlt évtizedek hazai jogelméleti irodalmában elsőként Varga Csaba a jogi gondolkodás paradigmáiról írt és 1996-ban megjelent – szintén oktatási célokat szolgáló – munkáját érdemes megemlíteni, melyben a cicerói életműből a retorikai munkásságot emeli ki, mint aki jogászként a „szavakkal élés mestere és művésze” volt. A cicerói életmű fő tanúságát abban látja, hogy alapvetően nem logikai erővel, hanem emlékezéssel és elkötelezéssel tudatosítja közösségi létünk alapjait képező hagyományainkat, ráébresztve bennünket arra, hogy más választásunk e téren amúgy sem lehet.<sup>12</sup> Takács Péter egy kimondottan joghallgatók számára írott, 1998-ban megjelent egyetemi jegyzetben a „helyes jog” témaköre kapcsán a természetjogi gondolkodás modelljeinek áttekintésekor mutatja be Cicero természetjogi nézeteit, mint a sztoikus felfogás elemeit „összegző” doktrínát. Mindezt az államról írt cicerói párbeszédben kifejtett gondolatok hosszú idézésével támasztja alá.<sup>13</sup> Frivaldszky János, aki maga is egy modern természetjogi elmélet megalkotója, a természetjogi gondolkodást bemutató és 2001-ben közzétett eszmetörténeti monográfiájában a cicerói jogbölcseleti életmű általános, mindeddig legterjedelmesebb bemutatásakor megállapítja, hogy a „középső Sztoa képviselőjének természetjoga meglehetősen összetett”.<sup>14</sup> Cicero „elméleti újdonságaként” említi, hogy a természetjogot pozitívnál is igyekezett, vagyis olyan kategóriák használatával próbálta meg leírni, amely a földi megnyilvánulási formáknak is megfelel. Szintén Cicero és a sztoikus természetjog viszonyáról olvashatunk az alapvetően államelmélet-történeti tankönyvnek szánt sokszerzős kötetben – a római kor állambölcselete fejezetén belül – Könczöl Miklós tollából. A szerző rövid és lényegre törő fejtegetésekben az „antikvitás legrészletesebben kidolgozott természetjogi elméleteként” mutatja be Cicero jogbölcseleti felfogását.<sup>15</sup> Végül, de nem utolsó sorban itt kell megemlíteni Hamza Gábor római jogász számos Cicero állam- és jogbölcseleti munkásságát bemutató, elemző tanulmányát, melyek – széles nemzetközi forrásokra alapozottnak – mindmáig a legmélyebb és legalaposabb képet tárják elénk a hazai szak-

11 Vö. Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Szeged Városi Nyomda, Szeged, 1937. 221-222. old.

12 Vö. Varga Csaba: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet, Budapest, 1996. 39-40. old. (Ugyanaz olvasható: Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 84-85. old.)

13 Takács Péter: A helyes jog. In: Szabó Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1998. 84. old.

14 Frivaldszky János: *Természetjog. Eszmetörténet*. Szent István Társulat, Budapest, 2001. 42-45. old. (Cicero természetjogi nézeteinek szaktudományos értelmezéséről Frivaldszky János több újabb keletű tanulmánya is szól. Vö. Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*. Szent István Társulat, Budapest, 2007.)

15 Könczöl Miklós: A római kor állambölcselete. In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet I*. Szent István Könyvkiadó, Budapest, 2007. 46-50. old. (Különösen: A sztoikus természetjog és Cicero. 49-50. old.)

irodalomban a sokrétű életműről.<sup>16</sup> A magyar jogbölcselet elmélettörténeti vizsgálódásai alapvetően az eddig közzétett Hamza írásokra és az általa lefordított immár három kiadást megérő *De re publica* (a továbbiakban: *Az állam*) kötetre hagyatkoznak.<sup>17</sup>

Összességében megállapítható, hogy a magyar jogelméleti irodalomban – amit az előbbieken bemutatott, bár nem teljes körű, de mindenképpen reprezentatív áttekintés is jól szemléltet – Cicero természetjogi felfogása és általában a jogról vallott nézetei kevésbé ismertek. Jóformán néhány kijelentése hagyományozódik generációról generációra, és mint megkövesedett sztereotípiák – tisztelet a kivételnek – jelennek meg az elméleti jogi irodalmunkban, és még inkább az oktatási céllal írt művekben.

Mindezek fényében – és persze a latin nyelv tudásának napjainkra történő csaknem teljes elenyészésének okán – különösen fontos, hogy a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara és a Gondolat Könyvkiadó közös sorozatának hetedik darabjaként megjelent a kar oktatója, Simon Attila klasszika-filológus fordításában Cicero *De legibus* (A törvények) című – mind ez idáig magyar nyelven hozzá nem férhető<sup>18</sup> – műve. Külön kiemelést érdemel, hogy a fordító rendkívül alapos lábjegyzetekben, magyarázatok és utalások sokaságával segíti az olvasó szövegértését, valamint a kötet végén terjedelmes „jegyzetszótár” mellékelésével mutatja be a cicerói dialógusokban szereplő ismert és kevésbé ismert személyeket, fontosabb fogalmakat, valamint földrajzi, történeti helyszíneket. A sokak szerint a bölcsészeti irodalom legelső, átfogó természetjogi műve fennmaradt „teljes” szövegéhez csatoltan – utószó gyanánt – olvashatjuk a cicerói életművet régóta kutató Havas László debreceni klasszika-filológus pro-

16 Hamza Gábor Cicero állam- és jogbölcseleti életművét bemutató magyar nyelvű írásokból lásd: Cicero és a jogtudomány kapcsolatának kérdései. In: Csizmadia Andor (szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok* V. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983. 59-70. old.; Cicero és a jogtudósi ideáltípus. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-Emlékkönyv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 67-79. old.; Cicero és a természetjog. *Állam- és Jogtudomány*, 30 (1987-88) 3-4. szám, 775-784. old.; Cicero és az állambölcselet. *Jogállam*, 1994/3-4. szám, 109-123. old.; Az *ius naturale* fogalma a Corpus Ciceronianum-ban. In: Havas László szerk.: *Cicero öröksége. Tanulmányok a szónok-politikus születésének 2100. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 1995. 75-85. old.; Cicero *De re publica*-ja és az antik állambölcselet. In: Cicero: *Az állam* (Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hamza Gábor) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 9-56. old.; A természetjog értelmezésének problémái: Cicero és a *ius naturale*. *Jogtudományi Közöny*, 50 (1995) 11-12. szám, 523-529. old.

17 Cicero: *Az állam*. (Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Hamza Gábor) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, (újra nyomva: 1997), 2002<sup>2</sup>, 2007<sup>3</sup>

18 Marcus Tullius Cicero: *A törvények* (Fordította és a jegyzeteket írta: Simon Attila) Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar – Gondolat Kiadó, Budapest, 2008.

Megjegyzendő – maga a fordító is utal rá –, hogy mind ez idáig csupán egy kis részlet (*De legibus*, II. 1-10) volt Havas László jóvoltából magyar nyelven olvasható. Vö. Havas László és mások (szerk.): *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi*. I. Debrecen, 1998. 171-174. old.

fesszor tanulmányát a kiemelkedő antik gondolkodó jogbölcseleti nézeteiről.<sup>19</sup> A továbbiakban essen szó magáról a műről és annak néhány jogfilozófiai vonatkozásáról.

Cicero a platóni és általában a hellenisztikus mintát követve – feltehetően – Kr. e. 53-51 között készítette el két nevezetes dialógusát az eszményi római államról (*optimus status civitatis* vagy *optimus status rei publicae*) *De re publica* és azt részben kiegészítő, az ember értelmes természetéből levezethető törvényekről *De legibus* címmel. Míg az előbbi Platón *Politeia* (Állam), addig az utóbbi az athéni akadémia alapítójának *Nomoi* (Törvények) című művének példáját, részben módszertanát követve került megírásra. A *De legibus* esetében mindezt jól példázzák a második és harmadik kötetben olvasható cicerói fejtegetések: egyrészt Róma vallási törvényhozásának bemutatása, másrészt – még terjedelmesebben – a magisztrátusokra, állami tisztségviselőkre vonatkozó konkrét szabályozási javaslat megfogalmazása. Mindezek a leírások Cicero esetében sokkal közelebb állnak a létező és működő államhoz, jogrendszerhez, mint ahogy ezt a kérdést Platón három évszázaddal korábban vizsgálta.

Míg a *De re publicát* – bár töredékesen maradt ránk – mint befejezett munkát tartják számon, a *De legibus* valószínűleg befejezetlen mű maradt, annak megjelentetéséről a szerző nem gondoskodott. Feltételezhetően ez utóbbi is hat könyvből állt, de csupán az első három könyv nagyobb része maradt az utókorra, a többi – eddigi ismereteink szerint – elveszett. De miként a *De re publica* ma ismert szövege egy kézirat-másolat formájában csupán 1820-ban került elő a vatikáni könyvtárban, ugyanúgy nem kizárható, hogy ha létezett a *De legibus*nak folytatása, úgy az egyszer valahol még fölbukkanhat.

Cicerónak műve megírásával az volt az alapvető célja, hogy a római köztársaság hagyományaira alapozott legjobb állam általános érvényű koncepcióját dolgozza ki, melynek fontos eleme az ezt a cél szolgáló „helyes” törvények megismerése. Cicero, aki maga nem volt filozófus, vagy éppen jogbölcselet, a *De legibus* (a továbbiakban: *A törvények*) megírásával praktikus célokat tűzött ki maga elé. Fejtegetéseiben „az állam megerősítését, a jogrendszer megszilárdítását és a nép megjavítását célozza meg...” (*A törvények*, I. 37), továbbá a törvények értelmét igazolja: „... a törvényeket azért találták föl, hogy az egyes polgárok és közösségeik jólétét és épségét megőrizték, s az embereknek zavartalan és boldog életet biztosítsanak.” (*A törvények*, II. 11) Mindezt a világharmónia eszméje jegyében a római jogbölcselet és joggyakorlat filozófiai megalapozása révén kívánta elérni, ami nem más, mint a sztoikus természetjogi felfogás.

A ciprusi Kitionból származó görög filozófus Zenón által alapított filozófiai iskola – melyet sztoának, sztoikus filozófiai iskolának neveztek el – újszerűsége az idő tájt abban nyilvánult meg, hogy az addig változó természetjog-fogalmat új

19 Havas László: Cicero jogbölcselete és a globalizáció korának erkölcsisége: az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* gyökereinél. (93-105. old.)

értelmezési keretben igyekezett megközelíteni. A sztoikus természetjogtan alapját természetfilozófiájukban kell keresni.<sup>20</sup> Számukra a természet a mindent átfogó isteni rend, értelem (logosz) által irányított, az emberek részére eleve adott világot, másrészt az ezen a világon belüli emberi természetet jelenti. Felfogásuk szerint a természetet az ésszerűség uralja, vagyis ami a természet törvényeinek megfelel, az egyben ésszerű. Ugyanez az ésszerűség uralja az emberi természetet. Ami tehát megfelel a gyakorlati ésszerűségnek és ezzel együtt az erkölcs követelményeinek, az egyúttal természetes is. Így a természet „joga” és az ésszerűség joga egybeesik. Mindezek megfelelnek a logosznak, és egyúttal az igazságosság lényeges vonatkozásainak, ami az erkölcsi követelményeket közvetíti. A sztoikusok számára a „természet” és az ésszerűség közötti ellentét nem létezik, fogalmilag kizárt bármilyen ellentmondás.

Cicero már a *De re publica* harmadik könyvében – Laelius praetor, majd consul szájába adva gondolatait – szól az „igazi” vagy másképpen „valódi” törvényről: „A valódi törvény mindenestre az igaz értelem, mely a természettel összhangban áll, amely mindenüvé szétárad, amely tartós, örök, amely parancsok révén kötelességekre szólít és tilalmak által elrettent az álnokságtól, s amely parancs vagy tilalom révén hat a tisztességtelenekre. E törvény lerontása az isteni jogba ütköző dolog, s az is tiltott, hogy azt részben érvénytelenítsék és éppoly kevésbé lehet egészében véve érvénytelenné tenni... valamennyi népet mindenkor ugyanaz az örök és változatlan törvény fog irányítani, és valamennyinek mintegy egyetlen közös mestere és parancsolója lesz: az Isten.” (*Az állam*, III. 22.33)

A *De legibus* első kötetében a törvény (lex) sokat hivatkozott definíciójában is a lex és a ratio lényegében egyjelentésű fogalmából indul ki: „... a törvény a legmagasabb rendű ésszerűség, amely a természetben gyökerezik, és megparancsolja, hogy mit kell tenni, az ezzel ellenkezőt pedig megtiltja. És amikor ugyanaz az ésszerűség az emberi értelemben megerősödik és tökéletessé válik: az a törvény. Ennélfogva úgy tartják, hogy a törvény nem más, mint a gyakorlatban megmutatkozó bölcsesség, melynek az a lényege, hogy a helyes cselekvést megparancsolja, a helytelent pedig megtiltsa...” – majd így folytatja – „... a jog eredetét a törvényből kell levezetnünk. Hiszen a törvény a természetben működő erő, ő a gyakorlati kérdésekben bölcsen eligazodó ember értelme és gondolkodásának alapelve, ő a jog és jogtalanság mércéje.” (*A törvények*, I. 18-19) Ez a természeti törvény, melyet az emberi ész a logoszban felismer, független az egyes államok szabályozásától. Mint „legfőbb törvény”, egyfajta világtörvény-

20 Cicero sztoikus természetfilozófiai felfogását jól példázza a bátyja szájába adott alábbi gondolat: „... a természet parancsát szem előtt tartó, s mintegy a természet törvényének megfelelő élet, vagyis hogy semmi olyat nem szabad elmulasztanunk, ami rajtunk múlik, annak érdekében, hogy elérjük azt, amit a természet megkövetel; ez megint csak azt jelenti, hogy az erényt kell törvényként követnünk életünk során.” (*A törvények*, I. 56)

ként létezik, mely „már sokkal korábban született, mint bármely írott [pozitív] törvény, vagy mint hogy egyáltalán bármely polgári közösség [állam] létrejött volna.” (A *törvények*, I. 19) A második kötetben minderről ekképp értekezik: „... a legnagyobb bölcsek véleménye szerint – mondja egy párbeszédben maga a szerző – a törvényt nem az emberi szellem találja ki, nem is a népek akarata hagyja jóvá, hanem az valamiféle örök dolog, amely a parancs és tilalom bölcs útmutatásával kormányozza az egész világmindenséget. Ezért folyvást azt hangsúlyozták, hogy az első és végső törvény az isteni értelem, amely minden egyes esetben az ésszerűségnek megfelelően kényszerít és tilalmaz.” (A *törvények*, II. 8)

Cicero művében viszonylag hosszan értekezik a pozitív jog (ius, másutt lex humana) és a természetjog (ius naturale, máshol lex naturale) viszonyáról. Örök dilemmák sora merül föl a cicerói dialógusokban. Leggyakrabban idézett – mármár szállóigévé vált – megfogalmazása szerint: „Ha... a jogot a különböző népek rendelkezései, a vezetők határozatai és a bírák ítéletei alkotnák, akkor jogos lenne a rablás, jogos a házasságtörés, jogos a végrendelet meghamisítása, amennyiben ezeket a tömeg [népgyűlés] jóváhagyná a maga szavazatával vagy határozatával.” (A *törvények*, I. 43) E veszély elhárítására, illetve az igazságság megteremtésére egyetlen eszközünk van: „... csakis egyetlen jog létezik: amelyik az emberi közösséget összetartja, s amelyet egyetlen törvény hozott létre, mégpedig a parancsolásban és a tiltásban megnyilvánuló helyes gondolkodás.” (A *törvények*, I. 42) Máshol erről így fogalmaz: „... a törvény az igazságos és az igazságtalan közötti különbségtévesztés, mely ama mérhetetlenül ősi és minden dolgok első elveként szolgáló természetet veszi mintául, amelyhez azok az emberi törvények igazodnak, melyek az elvetemült egyéneket büntetéssel sújtják, a derék embereket pedig oltalmazzák és támogatják.” (A *törvények*, II. 13) A helyes út megtalálásában tehát a természet segít minket, vagy miként írja: „Bizony a jó törvényt a rossztól sehogy másképpen nem tudjuk elválasztani, csakis a természet zsinórmértéke alapján.” (A *törvények*, I. 44)

Cicero – miként Hamza Gábor kimutatta – a „ius” (jog), mely elsősorban az adott jogközösség pozitív joga, és a „lex” (törvény), ami a természetben gyökerező legfelsőbb ésszerűség fogalmait nem használta következetesen. A műben számos esetben alkalmazza a „lex” terminust egyedi, konkrétan is létező pozitív törvények megnevezésére, illetve a „ius” fogalmát, mint a természet által adott jogot, vagy miként írja: „... a jog gyökerét a természetben kell keresn[i]...” (A *törvények*, I. 20), vagy máshol: „... jog a természetből keletkezett.” (A *törvények*, I. 34) A pozitív jog tehát a természetben ered, ennél fogva egyjelentésű a „lex”-szel.

Fontos megemlíteni még a cicerói párbeszédekben sztoikus hatásként tetten érhető további gondolatokat az emberek egyenlőségéről és szabadságáról. Cicero – szemben az arisztotelészi felfogással – az emberekre jellemző hasonlóság eszméjéből indul ki, amikor azt írja: „Hiszen egyetlen létező sem hasonlít annyira-

ra a másikhöz, egyetlen létező sem megfelelője egy másiknak olyan mértékben, mint amennyire mi emberek valamennyien hasonlítunk egymáshoz.” (*A törvények*, I. 29) Továbbá „egyazon kötelék tartja össze az egész emberi nemet, s ez az embereket egymás társaivá teszi...” (*A törvények*, I. 32) Mindebből végkövetkeztetésként levonja a sztoa tanítását, miszerint „természetünkönél fogva arra születünk, hogy a jogot egymás között megosszuk, és kölcsönösen részesítsük belőle egymást.” (*A törvények*, I. 33) A Cicero-féle természetjogi érvelés fontos részét képezi az emberi jogok fejlődéstörténetének, annak korai, antik hagyományát jelölve, melyben a rabszolgaság intézményét „természetellenesnek”, a természetjogba ütköző jelenségnek tekintették. Sőt a középkori keresztény teológiából ismert emberi méltóság (*dignitas humana*) gondolatát meghaladó újkori szerződéses elméletekben megfogalmazódó természettől fogva adott egyenlőség eszményhez közelálló álláspont jellemzi Cicero felfogását.

Cicero életművével kapcsolatosan találkozhatunk az eredetiség hiányának a fölemlegetésével, illetve az eklekticizmus vádjával (alkalmanként persze dicséretével). Filozófiai, politikai, állambölcseleti vagy éppen jogfilozófiai fejtegetéseiben egyaránt szembesülhetünk azzal, hogy különböző szerzők és nézetek egyes téziseit átveszi, interpretálja, illetve továbbgondolja. Mindezt teszi attól a szándéktól vezérelve, hogy e gondolatok – lehetőleg egységes keretbe foglalva – az őt mindig is inspiráló célt, a római hagyományok életben tartását szolgálják, természetesen hozzáigazítva az időközben fölmerülő újabb és újabb kihívásokhoz. Jogbölcseleti nézeteiről elmondható, hogy a fennmaradt szövegek – melyek közül természetesen *A törvények* a legjelentősebb – az antikvitás legátfogóbban kifejtett természetjogi elméleteként értékelhető. Ez a megállapítás igaz, mindannak ellenére, hogy a rómaiaktól általában távol állt a természetjogi tanok rendszerbefoglalásának az igénye. Cicero természetjogi felfogása jelentős hatással volt Seneca, Dante, Vico, Christian Wolff és Kant univerzalisztikus nézőpontjára. Gondolatai, érvei számos vonatkozásban napjainkig meghatározzák a jogról, a természetjogról, továbbá az állam és jog, a jog és erkölcs, valamint a gyakorlat és elmélet viszonyáról, összefüggéseiről folytatott polémiaát. Éppen ezért rendkívül öröndetes, hogy a fordító szakavatott és áldozatos munkájának, illetve a debreceni jogi kar anyagi áldozatvállalásának eredményeképpen a Gondolat Kiadó gondozásában megjelent örökbecsű cicerói mű immár magyar nyelven is olvasható.